

VJERONAUČNA NASTAVA U INKLUZIVNOM KONTEKSTU: IZMEĐU RAZVOJNIH TEŠKOĆA I DAROVITOSTI

Izet PEHLIĆ

Islamski pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici
izet.pehlic@gmail.com

Aida RIZVANOVIĆ

Islamski pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici
aida.rizvanovic@unze.ba

SAŽETAK: U ovom radu istražen je inkluzivni potencijal vjeronaučne nastave u kontekstu rada s učenicima s razvojnim teškoćama i darovitima s fokusom na predmet Islamska vjeronauka u Bosni i Hercegovini. Kroz teorijsku analizu literature i kurikuluma te ekspertske intervju s vjeroučiteljima i stručnjacima iz oblasti inkluzije, analizirani su izazovi, pristupi i mogućnosti primjene inkluzivnih principa u vjeronaučnoj praksi. Rezultati istraživanja pokazali su da vjeronaučna nastava, zahvaljujući svom etičkom i vrijednosnom okviru, ima značajan potencijal da podrži inkluzivne obrazovne ciljeve, uz adekvatnu edukaciju nastavnika, fleksibilan kurikulum i sistemsku podršku. Istaknuta je potreba za diferenciranim pristupima, prepoznavanjem darovitosti, i aktivnim uključivanjem vjeroučitelja u inkluzivne timove. Zaključeno je da rad doprinosi teorijskoj i praktičnoj diskusiji o ulozi religijskog obrazovanja u savremenom inkluzivnom školstvu.

Ključne riječi: inkluzija, razvojne teškoće, darovitost, Islamska vjeronauka, diferencijacija

Uvod

U savremenom obrazovanju sve više se insistira na inkluziji kao osnovnom principu jednakosti i dostupnosti obrazovanja za svu djecu, bez obzira na njihove sposobnosti, teškoće u razvoju ili darovitosti (Mešalić, Pehlić i Adilović, 2011). Ova vrijednosna orijentacija predstavlja temelj izgradnje demokratskog društva koje poštuje različitosti, razvija socijalnu pravdu i podstiče individualni razvoj (Booth & Ainscow, 2011). Vjeronaučna nastava, kao specifična komponenta školskog

kurikuluma, ima snažan potencijal da podrži ove ciljeve jer obrađuje temeljne vrijednosti poput saosjećanja, odgovornosti i poštovanja različitih (Jackson, 2004; Pehlić i Grabus, 2013). Međutim, pitanje kako se ovi principi realiziraju u konkretnoj vjeronaučnoj praksi, posebno u radu s djecom s teškoćama u razvoju i darovitima (Adilović i Pehlić, 2022), ostaje nedovoljno istraženo.

U kontekstu Bosne i Hercegovine, vjeronauka je ustavna kategorija i sastavni je dio odgojno-obrazovnog

sistema. Ipak, njen razvojni tok u pogledu inkluzivnih pristupa još uvijek prolazi faze konceptualne i metodološke nadogradnje. U brojnim evropskim obrazovnim sistemima vjeronaučna nastava sve češće se posmatra kao platforma za međureligijski dijalog, etičko obrazovanje i inkluzivno djelovanje (Stern, 2007). Posebno u konfesionalnim modelima, kao što je Islamska vjeronauka u Bosni i Hercegovini, inkluzivna praksa zavisi od razumijevanja kurikularnih smjernica, senzibiliteta nastavnika i

podrške sistemu obrazovanja u cjelini (Kovač Cerović, 2010).

Uprkos deklarativnoj podršci inkluziji, otvorena je dilema koliko je Islamska vjeronauka uistinu osjetljiva na razvojne potrebe učenika s teškoćama i spremna da njeguje potencijale darovitih. Problem koji se istražuje u ovom radu jeste stepen u kojem kurikulum vjeronaučne nastave, kao i praksa vjeroučitelja, reflektira inkluzivne principe. Predmet istraživanja je analiza sadržaja kurikuluma Islamske vjeronauke i stavova eksperata o mogućnostima i izazovima njegove inkluzivne primjene.

Cilj ovog istraživanja jeste da se analizira kako se vjeronaučna nastava oblikuje i provodi u inkluzivnom kontekstu, s fokusom na učenike s razvojnim teškoćama i darovite učenike. Na osnovu tog cilja, postavljena su sljedeća istraživačka pitanja:

- U kojoj mjeri kurikulum Islamske vjeronauke predviđa inkluzivne pristupe u radu s učenicima s razvojnim teškoćama i darovitima?
- Na koji način eksperti iz obrazovne prakse percipiraju i primjenjuju inkluzivne principe u nastavi vjeronauke?
- Koji su izazovi i preporuke za unapređenje inkluzivne vjeronaučne prakse?

Inkluzija kao teorijski okvir vjeronaučne nastave

Inkluzija u obrazovanju označava proces usmjeren na uklanjanje barijera u učenju i punom učestvovanju svih učenika, bez obzira na njihove individualne razlike. Riječ je o pristupu koji ne podrazumijeva samo prisustvo učenika u učionici, već i njihovo aktivno uključivanje u sve aspekte nastavnog i socijalnog života škole (Booth & Ainscow, 2011). Inkluzija pretpostavlja poštovanje različitosti i prihvatanje učenika s različitim sposobnostima, interesima, stilovima učenja i kulturnim porijeklom kao ravnopravnih članova zajednice (Adilović i Pehlić, 2022).

U savremenoj literaturi, inkluzija je sveobuhvatan koncept koji se ne odnosi samo na djecu s teškoćama, već i na darovite učenike, djecu iz marginaliziranih grupa, te učenike s različitim jezičkim i kulturnim iskustvima (Florian, 2012). Dakle, inkluzija obuhvata čitav spektar potreba, i polazi od stava da se nastavni proces mora prilagoditi učeniku, a ne obrnuto.

Inkluzija kao pedagoški i etički princip

Prema UNESCO-vom dokumentu iz 2009. godine, inkluzivno obrazovanje je i pedagoški i etički imperativ. Ono se zasniva na ljudskim pravima i odgovornosti obrazovnih sistema da odgovore na raznolikost učenika (UNESCO, 2009). Inkluzija se ne odnosi samo na pristup obrazovanju, već i na njegov kvalitet, relevantnost i jednakost šansi za sve (Mešalić, Pehlić i Adilović, 2011). U tom smislu, inkluzivna vjeronaučna nastava treba omogućiti svakom učeniku da uči u skladu sa svojim potencijalima, te da bude uvažen kao osoba koja ima pravo na razumijevanje, podršku i razvoj.

Religijska edukacija, posebno Islamska vjeronauka, svojstveno sadrži vrijednosne temelje koji podržavaju inkluziju: milost, dostojanstvo čovjeka, jednakost i pravednost. Stoga je važno da vjeronaučna nastava ne samo deklarativno, već i praktično njeguje inkluzivne principe.

Operacionaliziranje varijable inkluzivni kontekst u ovom radu

U ovom istraživanju varijabla *inkluzivni kontekst* operacionalizirna je kroz dva glavna podskupa: razvojne teškoće i darovitost. Obje kategorije predstavljaju krajeve istog kontinuuma i zahtijevaju specifičan, diferenciran pristup u obrazovnom procesu.

a) Učenici s razvojnim teškoćama

Ova kategorija obuhvata učenike koji imaju određene prepreke u učenju, razvoju i socijalnoj integraciji. To uključuje:

- specifične teškoće u učenju (dileksija, disgrafija, diskalkulija),

- poremećaje pažnje i hiperaktivnosti (ADHD),
- autizam i poremećaje iz spektra autizma,
- intelektualne teškoće,
- emocionalne i socijalne smetnje.

Za ovu grupu učenika inkluzija podrazumijeva individualizaciju sadržaja i metoda rada, fleksibilnost u vrednovanju, dodatnu podršku i emocionalnu sigurnost. Kako ističe Kovač Cerović (2010), ključ uspješne inkluzije ovih učenika jeste oblikovanju sigurnog i prilagođenog konteksta u kojem mogu ostvariti svoj maksimum.

b) Daroviti učenici

Daroviti učenici često ostaju "nevidljivi" u sistemu jer njihovi kapaciteti nisu uvijek prepoznati niti adekvatno podržani. Darovitost može biti izražena u različitim oblastima:

- akademska darovitost,
- socijalna i emocionalna darovitost,
- likovna, muzička i dramska darovitost,
- duhovna i moralna osjetljivost.

Gardnerova teorija višestrukih inteligencija (Gardner, 2006) posebno je korisna u pristupu darovitim učenicima jer naglašava različite oblike potencijala, uključujući interpersonalnu, intrapersonalnu i egzistencijalnu inteligenciju – koje su posebno relevantne u okviru vjeronaučne nastave.

c) Spektar potreba i diferencirani pristup

Polazeći od pretpostavke da se potrebe učenika nalaze na kontinuumu, a ne u fiksnim kategorijama, inkluzivni pristup zahtijeva diferenciranu nastavu. To znači da vjeroučitelj planira aktivnosti, ishode, metode i vrednovanje u skladu sa sposobnostima i interesima svih učenika u razredu. Kao što naglašava Tomlinson (2014), diferencijacija je ključ za kreiranje inkluzivne učionice u kojoj se svaki učenik osjeća viđenim, izazvanim i podržanim.

Vjeronaučna nastava u savremenoj školi

Vjeronaučna nastava u savremenim obrazovnim sistemima obuhvata više od pukog prenošenja znanja o vjeri – ona uključuje oblikovanje stavova, izgradnju identiteta i razvoj moralnih vrijednosti kod učenika. Kao dio općeg obrazovanja, vjeronauka doprinosi razvoju ličnosti učenika u duhovnom, emocionalnom, kognitivnom i socijalnom smislu (Jackson, 2004). U savremenim pluralnim društvima, religijsko obrazovanje treba osnažiti učenike za razumijevanje vlastite i tuđe duhovnosti, te razviti međukulturalnu osjetljivost i toleranciju (Pehlić, 2019).

Islamska vjeronauka, u tom smislu, ima dvostruku funkciju: odgojnu – kojom njeguje vrijednosti poput istine, milosti i pravde, te obrazovnu – kojom razvija sposobnosti mišljenja, interpretacije i povezivanja vjerskih učenja s konkretnim životnim situacijama. Time ona postaje prostor susreta, dijaloga i inkluzije, posebno ako se metodički osmišljeno (Ćatić i Pehlić, 2004; Pehlić, 2019) povezuje sa životom i stvarnim kontekstom učenika.

Kurikularni okviri vjeronauke

U Bosni i Hercegovini vjeronauka je konfesionalnog karaktera i izvodi se kao izborni predmet unutar redovne nastave, na temelju sporazuma između vjerskih zajednica i državnih institucija. Svaka vjerska zajednica ima pravo kreirati svoj kurikulum, koji potom dobiva odobrenje nadležnih ministarstava. Takav model, iako konfesionalan, podrazumijeva i pedagošku odgovornost – da se vjeronauka oblikuje kao savremeni odgojno-obrazovni predmet, usklađen s principima ljudskih prava, demokratskih vrijednosti i inkluzije (Pehlić i Grabus, 2013).

Kurikulum Islamske vjeronauke u Zeničko-dobojskom kantonu (2022) jasno se temelji na principima sveobuhvatnog razvoja učenika. On predviđa otvorene ishode učenja, slobodu metodičke realizacije i interakciju s

drugim nastavnim sadržajima (Ćatić i Pehlić, 2004; Pehlić i Grabus, 2013). Pored toga, u dokumentu se naglašava potreba da se “nastava islamske vjeronauke realizira uz uvažavanje psihofizičkih, kulturoloških, razvojnih i socijalnih karakteristika učenika” (Kurikulum, 2022:4).

U širem evropskom kontekstu, religijska edukacija se sve više razvija prema modelima koji podstiču interkonfesionalno i interkulturalno učenje, s ciljem prevazilaženja ekskluzivnih identiteta i razvijanja međusobnog razumijevanja (Pehlić, 2019; Schweitzer, 2006). U tom smislu, religijska nastava u Bosni i Hercegovini ima potencijal da ide u korak sa savremenim obrazovnim trendovima, ako istovremeno ostane vjerna temeljima vjere i otvorena inkluzivnom pristupu.

Tematski i metodički potencijal vjeronauke za inkluzivnu praksu

Vjeronauka kao nastavni predmet ima niz tematskih i metodičkih osobina koje je čine pogodnom za inkluzivnu nastavu. Prvo, sadržaji vjeronauke su moralno-odgojnog karaktera, što omogućava povezivanje s univerzalnim vrijednostima poput poštovanja, empatije i prihvatanja različitosti. Kroz teme kao što su: dostojanstvo čovjeka, pomoć drugima i vrijednost različitosti vjeronauka se može koristiti kao instrument za oblikovanje inkluzivne školske kulture (Adilović i Pehlić, 2022; Jackson, 2018).

Drugo, metodički pristupi u vjeronauci – koji uključuju priču, igru uloga, simulacije, radioničarske metode i refleksivne zadatke – omogućavaju aktivno učešće svakog učenika, bez obzira na njegov kognitivni ili jezični kapacitet. Ovakva metodika posebno koristi učenicima s teškoćama u učenju i komunikaciji, kao i darovitim, jer nudi širok raspon izražavanja (Tomlinson, 2014).

Treće, vjeronauka ima potencijal da personalizira sadržaje, jer se prirodno oslanja na iskustvo, lične vrijednosti i moralne izbore učenika.

To omogućava rad s individualnim potencijalima i teškoćama svakog učenika u okviru istog razrednog kolektiva. Ako se metodološki razvija u tom pravcu, vjeronaučna nastava postaje primjer inkluzivne pedagogije, ali i njen pokretač.

Teorijske osnove pristupa učenicima s razvojnim teškoćama i darovitima u vjeronauci

Učenici s razvojnim teškoćama i daroviti učenici predstavljaju dvije krajnosti odgojno-obrazovnog spektra, no zajedničko im je to što zahtijevaju prilagođene i fleksibilne pristupe učenju. U kontekstu vjeronaučne nastave, ove potrebe se ogledaju u izboru metoda i pedagoških strategija koje omogućavaju uključivanje svih učenika bez obzira na njihove sposobnosti, brzinu usvajanja gradiva i način obrade informacija (Tomlinson, 2014).

Za učenike s teškoćama, važno je koristiti vizuelne, kinestetičke i konkretne metode učenja, kao i rad u manjim grupama ili u paru. Ove metode omogućavaju bolju pažnju, usmjerenost i emocionalnu sigurnost, što su ključni preduvjeti za aktivno učestvovanje (Kovač Cerović, 2010). S druge strane, daroviti učenici traže izazovnije zadatke, dublju obradu sadržaja i mogućnost za istraživanje, refleksiju i izražavanje kroz kreativne oblike rada (Gagné, 2004).

Stilovi učenja u vjeronauci mogu se klasificirati u skladu s Gardnerovom teorijom višestrukih inteligencija (Gardner, 2006), čime se omogućava da učenici biraju načine izražavanja koji odgovaraju njihovim sposobnostima – npr. kroz pisanje, likovno izražavanje, dramski prikaz, razgovor, rad na projektu ili prezentaciju.

Vjerska dimenzija kao podrška emocionalnom i duhovnom razvoju

Jedna od prednosti vjeronaučne nastave u inkluzivnom obrazovanju jeste njena sposobnost da se oslanja na vrijednosni, duhovni

i emocionalni okvir u kojem učenik ne mora biti samo “uspješan” u kognitivnom smislu, već i prepoznat kao vrijedno ljudsko biće. Vjerski sadržaji podučavaju prihvatanju različitosti, brizi za druge i duhovnoj ravnoteži, što je posebno važno za emocionalno osjetljive učenike i one koji se bore s razvojnim preprekama (Adilović i Pehlić, 2022; Jackson, 2018).

Islamska vjeronauka promovira milost (*rahmet*), dostojanstvo čovjeka (*kerametul-insan*), odgovornost (*emanet*) i zajedništvo (*džemat*) kao vrijednosti koje imaju veliki potencijal u kreiranje sigurne i podsticajne učioničke klime. U tom kontekstu, vjeroučitelj nije samo prenosilac znanja, već i vodič u procesu duhovnog i moralnog osnaživanja učenika.

Kod darovitih učenika, vjerski sadržaji mogu biti podloga za dublje filozofske, etičke i duhovne rasprave, gdje se razvijaju sposobnosti apstraktnog mišljenja, introspekcije i integracije duhovnih znanja u lične vrijednosti (Sternberg & Davidson, 2005).

Diferencijacija i personalizacija u vjeronaučnoj nastavi

Diferencijacija u vjeronaučnoj nastavi podrazumijeva planiranje različitih pristupa za različite učenike, kako bi svi mogli dostići ishode u skladu sa svojim sposobnostima. To uključuje modifikaciju sadržaja, metoda, tempa rada i oblika vrednovanja (Tomlinson, 2014). Primjena diferenciranih zadataka, zadataka otvorenog tipa, refleksivnih pitanja i portfolija omogućava učenicima individualno napredovanje i izražavanje.

Personalizacija ide korak dalje – ona ne samo da prilagođava nastavu, već je gradi oko učenika. U vjeronauci to znači osloniti se na lična iskustva učenika, njihove vrijednosti, interese i moralne dileme, te kroz sadržaje i metode podstaknuti dublje povezivanje s vlastitim identitetom i društvom (Jackson, 2004). Na taj način vjeronaučna nastava može

postati primjer inkluzivne prakse koja afirmira svakog učenika kao jedinstveno biće s posebnim darovima i izazovima – kako kroz sadržaj, tako i kroz metodiku, interakciju i atmosferu u učionici.

Metodologija

Ovo istraživanje ima kvalitativni karakter i temelji se na deskriptivno-analitičkom pristupu, što znači da se nastoji opisati, interpretirati i teorijski utemeljiti praksa vjeronaučne nastave u inkluzivnom kontekstu. Kvalitativna istraživanja omogućavaju dublje razumijevanje fenomena kroz perspektive sudionika (Creswell & Poth, 2018), a posebno su korisna kada se istražuju složeni obrazovni procesi poput prilagođavanja nastave raznolikim potrebama učenika.

Metode istraživanja

Teorijska analiza literature i normativnih dokumenata

U prvom dijelu rada provedena je teorijska analiza relevantne literature iz oblasti inkluzivnog obrazovanja, religijske pedagogije i metodike vjeronauke, kao i normativnih dokumenata, s posebnim fokusom na kurikulum nastavnog predmeta Islamska vjeronauka za osnovne škole i gimnazije u Zeničko-dobojskom kantonu (2022). Ova analiza je omogućila utvrđivanje teorijskih temelja i vrednovanje kurikuluma iz perspektive inkluzije.

Ekspertski intervju s vjeroučiteljima i stručnjacima iz oblasti inkluzije

U drugom dijelu istraživanja korišten je ekspertski intervju, kao metoda prikupljanja podataka od praktičara koji imaju neposredno iskustvo u radu s djecom u inkluzivnom obrazovanju. Intervjui su omogućili uvid u percepcije, izazove i strategije koje vjeroučitelji i stručnjaci primjenjuju u nastavi kada rade s učenicima s teškoćama i darovitima.

Uzorak

Istraživanjem je obuhvaćen namjerni uzorak od ukupno pet eksperata, pri čemu je vođeno računa o raznolikosti uloga i obrazovnih konteksta:

- dva vjeroučitelja iz osnovnih škola (po jedan iz razredne i predmetne nastave),
- jedan profesor vjeronauke iz srednje škole,
- jedan pedagog koji radi u školi s inkluzivnim timovima i
- jedan savjetnik vjeronauke iz Ministarstva obrazovanja.

Kriterij za izbor učesnika bio je minimalno pet godina iskustva u nastavi vjeronauke ili inkluzivnoj edukaciji, te izražena spremnost na refleksiju i profesionalni uvid.

Instrument: polustrukturirani ekspertski intervju

Za potrebe kvalitativnog istraživanja korišten je polustrukturirani vodič za intervju, kreiran na osnovu prethodno definiranih istraživačkih pitanja i tematskih kodova. Vodič je sadržavao otvorena pitanja usmjerena na sljedeće oblasti:

- opće razumijevanje inkluzivnosti u vjeronaučnoj nastavi (dva potpitanja),
- pristupi učenicima s razvojnim teškoćama (tri potpitanja),
- pristupi darovitim učenicima (tri potpitanja),
- diferencijacija i pedagoške strategije (dva potpitanja),
- profesionalna podrška i potreba za edukacijom (dva potpitanja).

U osnovi polustrukturirani ekspertski intervju sastojao se iz 15 pitanja strukturiranih u prethodno navedene segmente istraživačkog problema.

Način obrade: tematska analiza odgovora

Svi intervjui su transkribirani i analizirani korištenjem tematske analize, prema modelu koji su razvili

Braun i Clarke (2006). Tematska analiza omogućila je identifikaciju, kodiranje i organizaciju glavnih obrazaca i značenja u odgovorima učenika. Analiza je provedena kroz šest faza:

- upoznavanje s podacima (čitavanje transkripata),
- kodiranje relevantnih segmenata,
- grupiranje kodova u tematske cjeline,
- provjera i dorada tema,
- opisivanje i interpretacija tema te
- ilustracija nalaza citatima.

Identificirane teme su potom povezane s analizom kurikuluma i teorijskim okvirom rada.

Rezultati istraživanja

Teorijska analiza potencijala vjeronaučne nastave za inkluzivni kontekst

Vjeronaučna nastava u svom sa- vremenom obliku nije ograničena na kognitivni prenos vjerskih sadržaja, već uključuje snažan odgojno-etički okvir. Akcenat je na razvoju ljubavi prema Bogu, Poslaniku, a.s., i Bo- žijim stvorenjima. U svojoj suštini, vjeronauka njeguje vrijednosti po- štovanja, empatije, pravde, milosrđa i solidarnosti, koje su u potpunom skladu s principima inkluzivnog obrazovanja (Jackson, 2004). Vje- ra, kako se podučava kroz Islamsku vjeronauku, temelji se na ideji da su svi ljudi dostojni pažnje i ljubavi, bez obzira na njihovu sposobnost, status ili pripadnost.

U kontekstu inkluzije, ovi temelj- ni vjerski principi dobijaju dodat- nu snagu. Naprimjer, Kur'an isti- će da je različitost među ljudima znak Božije mudrosti: *O ljudi! Mi vas od jednog muškarca i jedne žene stvaramo i na narode i plemena vas razdvajamo da biste se upoznawali* (Kur'an, 49:13).

Ova poruka podstiče prihvatanje različitosti kao vrijednosti, a ne pre- preke – što je i osnovna pedagoška

premisu inkluzivnog obrazovanja (Adilović i Pehlić, 2022; Booth & Ainscow, 2011).

Identifikacija sadržaja vjeronauke koji podržava inkluzivne vrijednosti

U kurikularnom i didaktičkom okviru Islamske vjeronauke mnogi sadržaji direktno podupiru inkluziv- ne vrijednosti. Posebno su značajne priče, hadisi i ajeti koji tematiziraju poštovanje slabijih, pomaganje dru- gima i pravdu.

a) Priče o milosrđu i saosjećanju

Priče o poslaniku Muhamme- du, a.s., koji pomaže siromasima, razgovara s bolesnima i pokazuje blagost prema djeci i životinjama, mogu biti snažni pedagoški alati za izgradnju empatije i razumijevanja među učenicima. Naprimjer, poznato predanje o tome kako Poslanik nije prekidao namaz kada je unuk ho- dao po njegovim leđima koristi se za naglašavanje strpljenja, toleran- cije i razumijevanja dječijih potreba (El-Aškar, 2003).

b) Tema pravde i jednakosti

U vjeronauci se često ističe uni- verzalni islamski princip *la fadla li-'arabijjin 'ala a'džemijjin* – nema prednosti Arap nad nearapom osim po pobožnosti, što se može prenijeti kao vrijednosna poruka jednakosti u razredu. Kroz zadatke u kojima učenici prepoznaju nepravdu i pred- lažu rješenja razvijaju se moralni sud i svijest o tuđim potrebama – ključni elementi inkluzivne kulture (Ninkov, 2020).

c) Vježbe i sadržaji o solidarnosti i pomoći drugima

Islamski propisi o zekatu i sada- ki (dobročinstvu) mogu se u nastavi vjeronauke povezati sa sadržajima koji razvijaju solidarnost i empatiju prema onima koji su u nepovoljni- jem položaju – bilo zbog siromaštva, invaliditeta ili društvene isključe- nosti. Takvi sadržaji se mogu obrađiva- ti kroz radionice, projektne zadatke i simulacije stvarnih životnih situacija.

d) Inkluzivna narav moralnog razvoja

Upravo kroz ovakve sadržaje vje- ronaučna nastava omogućava uče- nicima da nauče šta je dobro, ali i da dožive dobrotu kao emocional- no i duhovno iskustvo, što posebno koristi učenicima s emocionalnim teškoćama i socijalnim izazovima (Florian, 2012). Na taj način vje- ronaučna nastava ne pruža samo teorijsku osnovu za inkluziju, već i emocionalno-socijalnu platformu koja je preduvjet za njeno ostvare- nje u učionici.

Rezultati analize kurikuluma nastavnog predmeta Islamska vjeronauka

Uvod u inkluzivni potencijal kurikuluma

Kurikulum nastavnog predme- ta Islamska vjeronauka za osnovne škole i gimnazije (2022) osmišljen je tako da pruža temelj za inkluziv- ni pristup u obrazovanju, sa snažnim naglaskom na vrijednosti kao što su poštovanje različitosti, solidarnost, empatija i odgovornost. Kurikulum navodi da "učenici trebaju razvija- ti vještine poštivanja, uvažavanja i prihvatanja različitosti" (Kurikulum nastavnog predmeta..., 2022:5), čime se postavlja jasan vrijednosni okvir za inkluzivnu nastavu.

Kurikulum Islamske vjeronauke ističe vrijednosti poput poštovanja različitosti, solidarnosti i empatije. Ove vrijednosti su u skladu s teo- rijskim pristupima koji naglašava- ju važnost inkluzivnog obrazovanja kao sredstva za socijalnu inkluziju i razvoj zajednice (European Agency for Special Needs and Inclusive Edu- cation, 2018).

Pristupi učenicima s teškoćama

U dijelu koji se odnosi na me- todičko-didaktičke preporuke ku- rikulum ističe da "vjeroučitelj vodi računa o individualnim karakteri- stikama učenika, njihovim intere- sima i sposobnostima, uključujući učenike s posebnim obrazovnim potrebama". Također, predviđa se

mogućnost da se nastavni sadržaji i aktivnosti "prilagođavaju učenicima koji uče po IOP-u" (Kurikulum nastavnog predmeta..., 2022:13), što predstavlja konkretan okvir za individualizaciju i diferencijaciju nastavnog procesa. Osim toga, kurikulum podstiče emocionalno osnaživanje.

Kurikulum prepoznaje potrebu za individualizacijom nastave, prilagođavanjem sadržaja i metoda učenicima s posebnim obrazovnim potrebama. Ovaj pristup je u skladu s teorijama koje zagovaraju diferencijaciju nastave kako bi se odgovorilo na različite potrebe učenika (Tomlinson, 2014). Dodatno, emocionalno osnaživanje učenika s teškoćama podržano je kroz aktivnosti koje razvijaju samopouzdanje i osjećaj pripadnosti (Kovač Cerović, 2010).

Prepoznavanje i podrška darovitima

U okviru ciljeva i zadataka predmeta, kurikulum posebno naglašava razvoj misaonih sposobnosti, samostalnog i kreativnog izražavanja učenika. Kao primjer navodi se da učenici trebaju biti "osposobljeni za kritičko promišljanje, samostalno zaključivanje i prepoznavanje univerzalnih vrijednosti kroz vjerske tekstove" (Kurikulum nastavnog predmeta..., 2022:8). Ovi sadržaji omogućavaju darovitim učenicima da izraze svoje sposobnosti kroz dublje analize, tematske projekte i slobodna izražavanja u okviru nastavnih jedinica poput: Uloga džemata u zajednici, Uloga i značaj vakufa i dr.

Kurikulum naglašava razvoj misaonih sposobnosti i kreativnog izražavanja učenika, što je u skladu s teorijama koje ističu važnost pružanja izazova i podrške darovitim učenicima kako bi razvili svoj puni potencijal (Ivanović & Antić, 2020; Pehlić i Mahmutović, 2020). Primjena istraživačkih zadataka i problemske nastave omogućava darovitim učenicima da se angažiraju na dubljem nivou učenja (Sternberg & Davidson, 2005).

Diferencijacija i fleksibilnost u kurikularnoj strukturi

Kurikulum je strukturiran tako da predviđa fleksibilnost u realizaciji nastavnog sadržaja, kako u pogledu izbora tema, tako i u pogledu metoda. U uvodu se navodi da "otvorenost kurikulumu omogućava učiteljima/nastavnicima autonomiju u odabiru strategija poučavanja i sadržaja koji su u funkciji realizacije predviđenih ishoda učenja" (Kurikulum nastavnog predmeta..., 2022:6). Primjeri kao što su integracija teme "Uvažavanje drugih i drugačijih" s likovnim izražavanjem ili dramatizacijom hadisa u grupnom radu, svjedoče o mogućnosti kombiniranja.

Fleksibilnost kurikulumu omogućava nastavnicima da prilagode sadržaje i metode poučavanja različitim potrebama učenika. Ovaj pristup je podržan teorijama koje zagovaraju otvorene kurikulume i autonomiju nastavnika u planiranju nastave kako bi se osigurala inkluzivnost i relevantnost obrazovanja (Booth & Ainscow, 2011).

Vrednovanje u inkluzivnom kontekstu

Kurikulum propisuje formativno vrednovanje koje uključuje samoprocjenu i refleksiju učenika. Ovaj pristup je u skladu s teorijama koje naglašavaju važnost vrednovanja kao sredstva za podršku učenju i razvoju učenika, posebno u inkluzivnom okruženju (Black & Wiliam, 1998). Formativno vrednovanje omogućava nastavnicima da prate napredak učenika i prilagode nastavu njihovim potrebama.

Analiza kurikulumu Islamske vjeronauke pokazuje da je on usklađen sa savremenim teorijskim pristupima inkluzivnom obrazovanju. Kroz naglasak na vrijednostima, individualizaciji nastave, podršci darovitim učenicima, fleksibilnosti kurikulumu i formativnom vrednovanju, kurikulum pruža okvir za inkluzivnu praksu u obrazovanju. Implementacija ovih pristupa

zahtijeva kontinuiranu profesionalnu podršku nastavnicima kako bi se osigurala njihova efikasna primjena u praksi.

U dijelu koji se odnosi na vrednovanje, kurikulum propisuje primjenu formativnog vrednovanja i naglašava važnost kontinuiranog praćenja procesa učenja. Učenici se vrednuju kroz "samospoznavanje i evaluaciju vlastitih postupaka u skladu s vjerskim i moralnim načelima" (Kurikulum nastavnog predmeta..., 2022:15). Dodatno se preporučuje korištenje različitih alata kao što su dnevnik učenja, portfolio, refleksivna pitanja i samoprocjena.

Zaključno, kurikulum Islamske vjeronauke daje normativnu i metodičku osnovu za inkluzivno obrazovanje. U njemu su jasno prepoznati i podržani učenici s teškoćama u razvoju kao i daroviti učenici, kroz fleksibilnu strukturu nastavnih sadržaja, mogućnost individualizacije i raznovrsne metode vrednovanja. No, efikasna primjena ovih principa zahtijeva educiranog i senzibiliziranog nastavnika koji razumije razlike kao prilike, a ne prepreke.

Analiza ekspertskih uvida

U ovom poglavlju predstavljene su rezultati kvalitativnog istraživanja sprovedenog metodom ekspertnog intervjua s pet sagovornika: pedagogom u osnovnoj školi (E1), nastavnicima Islamske vjeronauke u razrednoj (E2) i predmetnoj nastavi (E3), profesorom u srednjoj školi (E4) te savjetnikom za vjeronauku u Ministarstvu obrazovanja (E5). Analizom transkripata putem tematske analize izdvojeno je šest glavnih tematskih kodova, koji predstavljaju fokusne aspekte istraživačke varijable inkluzivni kontekst: između razvojnih teškoća i darovitosti.

U nastavku je dat tabelarni pregled tematskih kodova, pripadajućih kategorija, učesnika i njihovih reprezentativnih izjava, koji su proizašli iz kvalitativne analize ekspertskih intervjua.

Tabela 1. Tematska analiza ekspertskih intervjua

Tematski kod	Kategorija	Učesnici	Primjeri transkripta
Razumijevanje inkluzije	Definicije i stavovi o inkluziji	E1, E2, E3, E4, E5	E1: "Inkluzija znači da svako dijete ima pravo na razvoj i učenje, bez obzira na teškoće ili darovitost." E2: "Vjeronauka je po svom duhu inkluzivna, jer uči djecu o dobroti, pravdi i pomoći slabijima." E3: "Inkluzivni kontekst za mene znači stvaranje okruženja u kojem svi učenici mogu učestvovati na način koji im odgovara." E4: "Inkluzija je više od tehničke prilagodbe – to je pitanje duha nastave." E5: "Kao Ministarstvo, podstičemo vjeroučitelje da rade sa svom djecom, bez isključivanja."
Pristupi učenicima s teškoćama	Prilagodbe, metode i izazovi	E1, E2, E3, E4, E5	E1: "Neki vjeroučitelji nemaju dovoljno edukacije o specifičnostima teškoća." E2: "Koristim mnogo konkretnih, slikovitih materijala... Djeci s teškoćama dajem zadatke koji ne uključuju čitanje ili pisanje." E3: "Pokušavam stvoriti sigurno okruženje... Upotrebljavam vizuelna pomagala i teme bliske učenicima." E4: "Učeniku s anksioznošću ne dajem da čita naglas, već priprema tekst unaprijed." E5: "Vjeroučitelji dobijaju osnovna znanja, ali inkluzivne kompetencije nisu u dovoljnoj mjeri dio stručnih seminara."
Rad s darovitima	Prepoznavanje i razvoj potencijala	E1, E2, E3, E4, E5	E1: "Darovita djeca se ističu po sposobnosti da povezuju sadržaje... njihovi potencijali često ostanu neiskorišteni." E2: "Njima dajem dodatna pitanja za razmišljanje, zadatke poput pisanja vlastite molitve." E3: "Daroviti učenici postavljaju dublja pitanja... nudim im teme za istraživanje." E4: "Njima dajem prostor za izražavanje mišljenja, eseje, učešće u debati." E5: "Nažalost, darovitost u vjeronauci nije sistemski prepoznata."
Diferencijacija i saradnja	Individualizacija i timski rad	E1, E2, E3, E4, E5	E1: "Neki vjeroučitelji se trude, ali još uvijek postoji nesigurnost pri individualizaciji pristupa." E2: "Radim u malim grupama... svako bira šta mu je najlakše." E3: "Nastojim raditi fleksibilno, nudim zadatke s različitim nivoima složenosti." E4: "Sarađujem s razrednicima i psihologom, ali često neformalno." E5: "Vjeroučitelji često ostaju po strani u timovima, iako imaju važnu odgojnu ulogu."
Vjerski sadržaji i inkluzija	Odgojna i etička komponenta vjeronauke	E1, E2, E3, E4, E5	E1: "Sadržaji vjeronauke podržavaju inkluzivne vrijednosti poput milosrđa i pravde." E2: "Vjera uči djecu da gledaju srcem, a ne očima." E3: "Govoreći o ashabima koji su imali prepreke, učenici uče o vrijednosti svakog čovjeka." E4: "Religijske poruke pomažu učenicima da prihvate različitosti i slabosti." E5: "Hadisi o poštovanju svih bića koriste se za razvijanje empatije."
Sistemske izazovi i preporuke	Strukturalna podrška i edukacija	E1, E2, E3, E4, E5	E1: "Primjećujem da još uvijek nema dovoljne institucionalne podrške za inkluziju u vjeronauci." E3: "Ne postoji poseban okvir za rad s darovitima u vjeronauci." E4: "Volio bih da imamo strukturirane sastanke o planiranju inkluzivnih pristupa." E5: "Potrebna su stručna usavršavanja s fokusom na vjeronaučni kontekst inkluzije."

Razumijevanje inkluzije

Svi učesnici prepoznaju inkluziju kao temeljno pravo svakog učenika, te ukazuju da vjeronaučna nastava mora aktivno podržavati različite razvojne profile učenika. Pedagog (E1) ističe: "Inkluzija znači da svako dijete ima pravo na razvoj i učenje, bez obzira na teškoće ili darovitost."

Profesor (E4) dodaje: "Inkluzija je više od tehničke prilagodbe – to je pitanje duha nastave."

Ovakvi stavovi su usklađeni s razumijevanjem inkluzije kao procesa koji omogućava punu participaciju sve djece u zajedničkom obrazovnom okruženju (UNESCO, 2009; Ninkov, 2020). Inkluzivni odgoj zahtijeva fizičku prisutnost učenika u učionici, kao i njihovo stvarno uključivanje u socijalne i nastavne procese.

Pristupi učenicima s razvojnim teškoćama

Eksperti su identificirali više konkretnih prilagodbi: reduciranje zahtjeva, upotreba slikovitih materijala, izbjegavanje izlaganja učenika stresnim situacijama. Vjeroučitelj u srednjoj školi (E4) navodi: "Učeniku s anksioznošću ne dajem da čita naglas, već priprema tekst unaprijed. To mu daje osjećaj kontrole i sigurnosti."

Ovakav pristup je u skladu s principima univerzalnog dizajna za učenje (UDL), koji preporučuje višestruke načine prezentacije, izražavanja i angažmana učenika (Zulkifli i sar., 2022). U domaćem kontekstu često dolazi do odstupanja između deklarativne i stvarne inkluzije, što zahtijeva dodatnu edukaciju nastavnika svih predmeta, uključujući vjeroučitelje.

Pristupi darovitim učenicima

Iako su vjeroučitelji i profesori svjesni prisustva darovitih učenika, u praksi često nedostaje strukturirani okvir za rad s njima. Vjeroučitelj u predmetnoj nastavi (E3) ističe: "Daroviti učenici postavljaju dublja pitanja, njima nudim dodatne istraživačke zadatke – ali to nije dio zvanog plana, već moja inicijativa."

Savjetnik (E5) potvrđuje: "Nažalost, darovitost u vjeronauci nije sistemski prepoznata."

Ovo je u skladu s Gagnéovim modelom razvoja darovitosti (DMGT), prema kojem darovitost zahtijeva prepoznavanje i sistemsku podršku (Gagné, 2004). Škole rijetko nude personalizirane sadržaje za darovite, posebno u područjima koja nisu u fokusu STEM obrazovanja, poput vjeronauke.

Diferencijacija i saradnja

Učesnici prepoznaju potrebu za diferenciranim pristupom, najčešće kroz grupni rad i zadatke različitog nivoa. Vjeroučiteljica u razrednoj nastavi (E2) kaže: "Radim u malim grupama i dajem zadatke različitog nivoa složenosti – svako dijete može doprinositi na svoj način."

Profesor (E4) naglašava potrebu za saradnjom: "Sarađujem s razrednicima i psihologom, ali često neformalno. Potrebno je da vjeroučitelji budu dio timova kad se planira rad s učenicima s posebnim potrebama."

Istraživanja u Bosni i Hercegovini (Adilović i Pehlić, 2022; Mešalić, Pehlić i Adilović, 2011; Pehlić i Grabus, 2013; Pehlić, 2019) potvrđuju da vjeroučitelji nerijetko ostaju izvan timskog odlučivanja, iako upravo vjeronauka često oblikuje emocionalnu i socijalnu atmosferu u razredu.

Vjerski sadržaji i inkluzija

Svi ispitanici ističu potencijal vjerskih sadržaja za izgradnju empatije, međusobnog poštovanja i osjećaja pripadnosti. Vjeroučiteljica u razrednoj nastavi (E2) slikovito kaže: "Vjera uči djecu da gledaju srcem, a ne očima."

Savjetnik (E5) dodaje: "Hadisi o poštovanju svih bića koriste se za razvijanje empatije i inkluzivne svijesti."

Ovi nalazi potvrđuju tvrdnje Jacksona (2004) da religijska edukacija može igrati ključnu ulogu u odgoju za interkulturalno razumijevanje i inkluziju. I u domaćim istraživanjima se navodi da vjeronauka može biti pedagoški prostor dijaloga i zajedništva ukoliko se pravilno metodološki osmisli.

Sistemske izazovi i preporuke

Ispitanici su uočili manjak stručnih usavršavanja specifičnih za vjeronaučnu inkluziju, kao i nedostatak priručnika i institucionalne podrške. Savjetnik (E5) iznosi: "Potrebna su stručna usavršavanja s fokusom na vjeronaučni kontekst inkluzije. Trenutno se sve svodi na pojedinačni entuzijazam."

Ovo je u skladu s nalazima istraživanja o obrazovanju nastavnika u Bosni i Hercegovini i regiji, koji ukazuju na to da inkluzivna pedagogija u religijskom kontekstu nije dovoljno zastupljena u formalnim kurikulumima (Kovačević, 2020).

Nalazi pokazuju da vjeronaučna nastava ima potencijal da aktivno doprinese inkluziji, posebno zahvaljujući vrijednosnom okviru islama. Međutim, bez sistemske podrške, uključivanja vjeroučitelja u timski rad i specijalizirane stručne edukacije, inkluzivni pristup ostaje ograničen na individualne napore. Integracija teorijskih znanja i konkretnih pedagoških alata od ključne je važnosti za ostvarenje punog potencijala vjeronauke u inkluzivnom kontekstu.

Diskusija

Dobiveni rezultati potvrđuju da vjeronaučna nastava, kroz svoj vrijednosni, pedagoški i sadržajni okvir, posjeduje značajan potencijal za inkluzivni rad s učenicima s razvojnim teškoćama i darovitimima. Kroz teorijsku i kurikularnu analizu utvrđeno je da su ključne vrijednosti Islamske vjeronauke – milosrđe, pravda, empatija i solidarnost – u skladu s osnovama inkluzivne pedagogije (Jackson, 2004; Booth & Ainscow, 2011). Kurikulum (2022) podržava individualizaciju, diferencijaciju i fleksibilnost u poučavanju, uključujući formativno vrednovanje, što ga čini usklađenim sa savremenim pristupima obrazovanju za sve (Tomlinson, 2014; Black & Wiliam, 1998).

Ekspertske intervjui ukazuju na prisutnost profesionalne svijesti i dobre prakse među vjeroučiteljima, posebno u domenu emocionalne

podrške učenicima. Međutim, uočena je nedovoljna sistemska podrška, naročito u domenu stručnog usavršavanja i institucionalnog prepoznavanja darovitih učenika (Gagné, 2004). Također, vjeroučitelji su često izvan formalnih inkluzivnih timova, uprkos njihovoj važnoj ulozi u razvoju etičke i emocionalne klime u učionici.

Vjeronaučna nastava je prirodno kompatibilna s inkluzivnim obrazovanjem, ali njena realizacija zavisi od profesionalnog razvoja nastavnika, timske saradnje i institucionalnog osnaživanja. Time se otvara prostor za kreiranje vjeronaučnog obrazovanja koje ne isključuje, već uključuje svakog učenika kao vrijednog učenika u zajednici učenja.

Zaključak

Ovo istraživanje potvrdilo je da vjeronaučna nastava, posebno u kontekstu Islamske vjeronauke, posjeduje značajan inkluzivni potencijal koji se temelji na vrijednosnim postavkama, kurikularnim smjernicama i praktičnim iskustvima nastavnika. Etika milosrđa, pravde, solidarnosti i poštovanja različitosti, koja prožima vjeronaučni sadržaj, direktno korespondira s temeljnim principima inkluzivnog obrazovanja. Teorijska analiza,

analiza kurikuluma i ekspertski uvidi pokazali su da vjeronauka može efikasno doprinosti emocionalnoj sigurnosti, socijalnoj osjetljivosti i razvoju moralnog prosuđivanja kod učenika, uključujući i one s razvojnim teškoćama i darovite.

Međutim, istraživanjem su identificirani i ključni izazovi – prije svega, nedostatak sistemske i kontinuirane stručne podrške vjeroučiteljima za rad u inkluzivnom kontekstu, nedovoljna prepoznatost darovitosti unutar nastave vjeronauke, kao i neformalna i često isključena uloga vjeroučitelja u školskim inkluzivnim timovima. Ovi izazovi ograničavaju puni potencijal koji vjeronaučna nastava može ostvariti u praksi.

Dobiveni nalazi imaju teorijske, praktične i obrazovno-političke implikacije:

- Za teoriju: Potvrđuju se koncepti koji vjeronauku sagledavaju ne samo kao konfesionalni predmet, već kao vrijedan prostor za razvoj inkluzivnih i humanističkih vrijednosti.
- Za praksu: Naglašava se potreba za osposobljavanjem vjeroučitelja u domeni inkluzivne pedagogije, s fokusom na konkretne didaktičke strategije

za rad s učenicima s razvojnim teškoćama i darovitima.

- Za obrazovnu politiku: Istaknuta je potreba da se vjeronauka sistemski uključi u inkluzivne politike škole kroz uključivanje vjeroučitelja u timove, edukacije i razvoj specijaliziranih priručnika i nastavnih materijala.

Buduća istraživanja trebala bi:

- kvantitativno ispitati stavove šireg uzorka vjeroučitelja o inkluziji u nastavi,
- usporediti implementaciju inkluzivne prakse među vjeroučiteljima u različitim kantonima/entitetima,
- analizirati nastavni materijal i udžbenike Islamske vjeronauke s aspekta inkluzivnih vrijednosti,
- istražiti utjecaj vjerske nastave na razvoj socijalne osjetljivosti kod djece s teškoćama i darovitih kroz longitudinalne studije.

Daljnji razvoj ovog istraživačkog polja može doprinijeti kreiranju obrazovnog okruženja u kojem će svaki učenik, bez obzira na svoje posebnosti, biti istinski prihvaćen i podržan.

Literatura

- Adilović, M. i Pehlić, I. (2022). "Islamska vjeronauka u funkciji promoviranja i prihvatanja različitosti". U: Adilović, M. (ur.). *Islamska vjeronauka pred izazovima savremenog: znanstvena monografija*, str. 83–104, Zenica: Naučno-istraživački centar Zenica.
- Black, P., & Wiliam, D. (1998). Assessment and classroom learning. *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*, 5, 1, 7–74.
- Booth, T., & Ainscow, M. (2011). *Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools*. Centre for Studies on Inclusive Education.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology*, 3, 2, 77–101.
- Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2018). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches* (4th ed.). SAGE Publications.
- Ćatić, R. i Pehlić, I. (2004). *Metodika nastave islamske vjeronauke*. Zenica: Islamska pedagoška akademija.
- European Agency for Special Needs and Inclusive Education (2018). *Evidence of the Link Between Inclusive Education and Social Inclusion: Final Summary Report*.
- Florian, L. (2012). "Preparing teachers to work in inclusive classrooms: Key lessons for the professional development of teacher educators from Scotland's Inclusive Practice Project", *Journal of Teacher Education*, 63, 4, 275–285.
- Ford, D. Y. (2011). *Multicultural gifted education*. Waveland Press.
- Gagné, F. (2004). "Transforming gifts into talents: The DMGT as a developmental theory", *High Ability Studies*, 15, 2, 119–147.
- Gardner, H. (2006). *Multiple Intelligences: New Horizons in Theory and Practice*. Basic Books.
- Ivanović, J., & Antonić, R. (2020). "Oblici vaspitno-obrazovnog rada i obrazovne mogućnosti za darovite učenike u osnovnoj školi", *Vaspitanje i obrazovanje*, 2, 2020, 13–26.

- Jackson, R. (2004). *Rethinking religious education and plurality: Issues in diversity and pedagogy*. Routledge.
- Jackson, R. (2018). "Religious education for plural societies: The selected works of Robert Jackson", *World Religions and Education*, Routledge.
- Kovač Cerović, T. (2010). "Inkluzivno obrazovanje – pristup usmjeren na dijete", *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 42, 1, 7–20.
- Kovačević, M. (2020). "Obrazovanje nastavnika za inkluzivnu praksu: stanje i perspektive", *Nastava i vaspitanje*, 69, 3, 369–384.
- (2022). *Kurikulum nastavnog predmeta Islamska vjeronauka za osnovne škole i gimnazije*. Zenica: Pedagoški zavod.
- Mešalić, Š., Pehlić, I. i Adilović, M. (2011). "Inkluzija u praksi iz perspektive osnovnoškolskih nastavnika", *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici*, 9, 153–172.
- Ninkov, I. (2020). "Education policies for gifted children within a human rights paradigm", *Journal of Human Rights and Social Work*, 5, 4, 280–289.
- Pehlić, I., (2019). "Prilog intenziviranju interkulturalnog dijaloga kroz suvremeni školski kurikulum", *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici*, 17, 123–137.
- Pehlić, I. i Grabus, E. (2013). "Kvalitet integriranosti vjeronaučnog kurikula u osnovnoškolski kurikulum", *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici*, 11, 323–340.
- Pehlić, I. i Mahmutović, M. (2020). "Efekti razvoja kritičkog mišljenja u nastavi islamske vjeronauke", *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici*, 18, 195–226.
- Schweitzer, F. (2006). "Religious education in a European context", *British Journal of Religious Education*, 28, 2, 101–113.
- Stern, J. (2007). *Teaching Religious Education: Researchers in the Classroom*. Bloomsbury Academic.
- Sternberg, R. J., & Davidson, J. E. (2005). *Conceptions of Giftedness*. Cambridge University Press.
- Tomlinson, C. A. (2014). *The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners*. ASCD.
- UNESCO. (2009). *Policy Guidelines on Inclusion in Education*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
- Zulkifli, H., Rashid, S. M. M., & Hanafi, N. (2022). "Designing religious education content for children with learning disabilities", *Frontiers in Psychology*, 13.

الموجز

التعليم الديني في سياق الإدماج: بين الإعاقات
النمائية والمواهب

عزت بهليتش
عايدة ريتوانوفيتش

يستقصي هذا البحث إمكانات دروس التربية الدينية لإدماج التلاميذ الطلاب ذوي الإعاقات النمائية والموهوبين، مع التركيز على مادة التربية الإسلامية في البوسنة والهرسك. ومن خلال التحليل النظري للمراجع والمناهج، والمقابلات التي أجريت مع معلمي الدين وخبراء الإدماج، تم تحليل تحديات وأساليب وإمكانات تطبيق مبادئ الإدماج في دروس التعليم الديني. وقد أظهرت نتائج البحث أن التعليم الديني، بفضل إطاره الأخلاقي والقيمي، يتمتع بإمكانات كبيرة لدعم أهداف التعليم الإدماجي، شريطة توفير التأهيل المناسب للمعلمين، والمناهج المرنة، والدعم المنهجي. وقد سُلط الضوء على ضرورة توفير الأساليب المتمايزة، والتعرف على المواهب، ومشاركة معلمي الدين الفعالة في فرق الإدماج. والنتيجة فإن هذا البحث يدعم النقاش النظري والعملية حول دور التعليم الديني في التعليم الإدماجي المعاصر.

الكلمات المفتاحية: الإدماج، الإعاقات النمائية، الموهبة، مادة التربية الإسلامية، التمايز.

Summary

RELIGIOUS STUDIES CLASS IN THE CONTEXT OF INCLUSION

Izet Pehlić, Aida Rizvanović

This article studies the potential of the inclusion of the religious studies class in the context of working with students with special needs and gifted children, with a focus on the Islamic religious education class in Bosnia and Herzegovina. Theoretical analysis and analysis of published texts and curricula were used along with interviews with religious studies teachers and experts in the field of inclusion, challenges, different approaches, and the prospect of applying the principles of inclusion to religious studies practice were analysed here. Results of this research show that religious studies classes, due to their ethical background and specific values, have provided adequate staff education, flexible curriculum, and systematic support, which have significant potential to adopt inclusive education goals. It stresses the need for a differentiated approach, setting tools for detecting gifted children and active inclusion of religious studies teachers in inclusion teams. In conclusion, it is stated that the article represents a contribution to theoretical and practical discourse about the role of religious studies education in contemporary inclusive education.

Keywords: inclusion, students with special needs, gifted students, Islamic religious studies, differentiation